

Світлана Іваницька

доктор історичних наук, завідувач кафедри права
та соціально-гуманітарних дисциплін,
Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій
(Запоріжжя, Україна), isvetlana@hotmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ У МЕМУАРНОМУ НАРИСІ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Предметом уваги є мемуарний нарис відомого історика Н. Полонської-Василенко “С. О. Єфремов (Спогади)”, який був надрукований у збірці “Спілка визволення України й Спілка української молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність” (Нью-Йорк-Мюнхен, 1964, випуск 2). У вступній статті зазначається, що головними сюжетами споминів є історія знайомства, спілкування з Єфремовим у 1925–1929 рр.; зовнішність героя, його моральні якості; обсяг і напрямки роботи С. Єфремова в стінах ВУАН; процес “Центра дій” та сприяння Єфремова в звільненні М. Василенка; спроба видання “Архіву Коша Війська Запорозького” й ставлення Єфремова до даного проекту; вибори Д. Заболотного президентом Академії; відновлення та діяльність Старої громади в Києві в 1923–1934 рр., склад, місця зустрічей, теми розмов; справа СВУ; полемічна стаття С. Єфремова в газеті “Діло” та реакція на неї владних структур і громадськості. Зроблено висновок, що спогади Н. Полонської-Василенко є цінним “документом доби”, який має бути ширше залучений до історіографічного вжитку, бо містить багато подробиць, уточнень, вражень, колоритних нюансів, які доповнюють палітру академічного й суспільно-політичного життя тих часів, розширюють наші уявлення щодо психології особистості С. Єфремова в обставинах доби. Текст подається без скорочень та купюр, зі збереженням усіх стилістичних особливостей мови автора. До тексту додаються коментарі.

Ключові слова: *Наталія Полонська-Василенко, Сергій Єфремов, мемуари, Центр дій, Київська Стара громада, Всеукраїнська академія наук, Спілка визволення України.*

На межі ХХ–ХХІ століть творча спадщина відомого історика, архівіста, археолога Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко

(1884–1973) після довгих років вимушеного замовчування нарешті повернулася до читача материкової України. Це була одна з перших жінок на посаді приват-доцента Київського університету (з 1917 р.), з 1924 р. – співробітниця ВУАН, де працювала під керівництвом академіка Д. Багалія над дослідженням історії Південної України та Запорожжя XVIII ст., із 1929 р. – член Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, учений секретар Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. (1929–1934 рр.). У жовтні 1940 р. у Москві захистила докторську дисертацію на тему “Очерки по истории заселения южной Украины в середине XVIII века (1734–1775)”. Працювала в 1930-ті рр. у Рукописному відділі Всенародної бібліотеки України в Інституті історії України, в еміграції була професором Українського вільного університету в Празі (1944–1945 рр.) та в Мюнхені (Німеччина; 1945–1973 рр.), деканом філософського факультету УВУ (1945–1972 рр.). Про визнання в діаспорі її наукових заслуг свідчать обрання дійсним членом Українського історичного товариства (1965–1973 рр.), Наукового товариства імені Шевченка, а з 1953 р. – і Міжнародної академії наук у Парижі (Франція).

З 1990-х рр. в Україні розпочалося інтенсивне вивчення її біографії й доробку, перевидання головних праць. Сформувався певна історіографічна традиція, репрезентована студіями С. Білоконя, І. Верби, В. Ульяновського, В. Шевчука, Н. Швайби, С. Ляшко, О. Юркової, Т. Сидорчук, Г. Старикова та ін. Олександр Кириленко й Олег Яценко в публікації “Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, опрацювання особових фондів” (Архіви України, 2004, № 4–6) подали детальний опис особового архіву вченої. У 2011 р. письменник Валерій Шевчук підготував цінне видання спогадів Наталії Дмитрівни.

Яким було судження сучасників та чи різняться уявлення теперішніх дослідників стосовно своєрідності й значущості мемуарної спадщини Н. Полонської-Василенко? Перші відгуки зустрічаємо серед її закордонних колег. Так, професор УВУ, історик і бібліограф Василь Омельченко в ювілейній статті

зазначав: “Окреме місце серед творів Наталії Дмитрівни належить її спогадам, переважно присвяченим видатним українським діячам останніх 50 років, серед них А. Ю. Кримському, М. С. Грушевському, М. П. Василенкові, Л. М. Старицькій-Черняхівській, С. О. Єфремову, М. Є. Слабченкові, М. К. Зерову, В. Е. Козловській та ін. В цих спогадах Наталя Дмитрівна виявила себе першорядним мемуаристом. До цієї групи її праць належать і меморіяльні та біографічні статті про С. Томашівського, Д. Дорошенка та ін.”¹.

Олександр Оглоблин в ювілейній статті писав: “Як кожний правдивий історик, історик з Божої ласки, Наталя Дмитрівна має свою інтимну сферу творчості, де глибина наукової думки й історичного чуття органічно сполучена з любов’ю до того, що колись жило і творило, страждало і раділо. Це її численні мемуарні нариси, почавши з яскравих споминів і біографічних характеристик її сучасників, близьких і далеких, і кінчаючи власними, на жаль, ще не опублікованими спогадами, де дорогоцінний документ епохи вправлений у рамку блискучого літературного твору”².

Мовознавець Іраїда Герус-Тарнавецька підкреслювала: “Інтимною сферою творчості професор Полонської є її численні мемуарні і біографічні нариси, присвячені українським діячам науки і культури останнього півстоліття. [...] ... ці праці далеко виходять за межі історично-мемуарної літератури; вони становлять першокласні літературні твори. Серед них є статті про А. Ю. Кримського, М. С. Грушевського, М. П. Василенка, Л. М. Старицьку-Черняхівську, С. О. Єфремова, М. Є. Слабченка, М. К. Зерова, В. Е. Козловську, С. Томашівського, Д. Дорошенка та багатьох інших”³.

---

¹ *Омельченко В.* Наталя Полонська-Василенко (3 нагоди 85-ої річниці з дня народження і 60-ої річниці науково-академічної діяльності) // *Український історик.* 1969. № 1–3. С. 86–94.

² *Оглоблин О.* Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (3 нагоди 80-ліття) // *Наукові Записки УВУ.* 1963. Ч. 7. С. 99.

³ *Герус-Тарнавецька І.* Наталя Полонська: біографічний нарис. Вінніпег: УВАН, 1974. С. 23.

Любомир Винар, висвітлюючи обшир співпраці Н. Полонської-Василенко з Українським історичним товариством в 1960-х рр., окремо зупинився на її публікаціях мемуарного типу в журналі “Український історик” та відзначив “позитивний підхід ... до матеріалів друкованих у нашому журналі. Цей підхід, без зайвої негачії або гльорифікації авторів *У[країнського] [Історика]* і їхніх статей, базований головно на доповненні певних подій”⁴. Як бачимо, в оцінці інформаційного потенціалу мемуарного доробку Наталі Дмитрівни думки фахівців, які добре знали її й працювали пліч-о-пліч у різних інституціях, практично збігаються. Це цілком логічно.

У критичному відгуку І. Верби та О. Рубльова на біографічну статтю В. Ульяновського до перевидання 2-томної “Історії України” вченої зазначається, що “під пером Наталії Дмитрівни в роки її еміграційного життя ці нагінки, як і страждання його родини, набули дещо перебільшеного (у порівнянні із долями того часу інших представників української інтелігенції), подекуди циклопічного вигляду. Це саме стосується і змалювання Н.Д. Полонською-Василенко так званого процесу «Київського центру дій», що був лише дитячою забавкою у порівнянні з процесами (відкритими і закритими) 1930-х років, із «справи» «СВУ» починаючи. Отже, й до спогадів навіть такого поважного автора, відомого дослідника історії України, як Н.Д. Полонська-Василенко, слід підходити критично, оскільки мемуарний жанр має свою специфіку й потребує ретельної перевірки за першоджерелами”⁵.

Валерій Шевчук у передмові до спогадів акцентує на винятково вартісному й багатоглядному характері цього “документу доби”, живому й емоційному викладі, зазначаючи, що ця “зовні вишукана й тендітна” жінка “мала поселений у собі

---

⁴ Винар Л. Професор Наталія Полонська-Василенко і Українське історичне товариство // *УІ*. 1969. № 1/3. С. 104, 106.

⁵ Верба І. В., Рубльов О. С. [Рецензія] Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета (*Полонська-Василенко Н. Історія України*: В 2 т. К.: Либідь, 1992. Т. 1. С. V–LVI) // *Український археографічний щорічник*. 1999. Т. 6/7. С. 611.

потужний дух, який і повів її в життя, ввів у науку і в середовище найкращих людей свого часу і поставив у число великих жінок ХХ століття, в якому всім довелося стільки перестраждати й витерпіти...”⁶. Олексій Ясь у рецензії на оприлюднений В. Шевчуком мемуарний доробок ученої зазначає, що спомини Н. Полонської-Василенко, як інші “історії істориків”, являють собою “низку самобутніх образів учених, в яких поєднуються враження та спостереження з «перших рук» із пізнішими рефлексіями й ремінісценціями. Відтак мемуари подають своєрідну галерею портретів науковців...”. Сутнішим є зауваження дослідника, що “прикметною особливістю мемуарного тексту Н. Полонської-Василенко є й специфічне співвідношення між образно-асоціативними, емоційно-експресивними та логічно-раціональними смисловими фрагментами”, та, незважаючи на те, що “її спомини мають виразну емоційну тональність, несподівано виявляємо досить потужний пояснювальний пласт, опертий на логічно-раціональне підґрунтя”⁷.

У випуску 2 збірника “Ucraina magna”, присвяченого долі жінки в іншонаціональному (зокрема, еміграційному) середовищі, вміщено низку публікацій, присвячених Н. Полонській-Василенко. У студії Надії Миронець проаналізовано спогади й епістолярій ученої, які акумулюють чимало біографічної інформації й були свого часу надруковані в журналі “Український історик”⁸. У статті Тетяни Макаренко згадується листування Наталі Дмитрівни з Ільком Борщакком з приводу написання її мемуарів, зокрема, цитується наступний цікавий фрагмент:

---

⁶ Шевчук В. Про “Спогади” Наталії Полонської-Василенко // Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. Київ: Видавничий Дім “Києво-Могилянська Академія”, 2011. С. 20.

⁷ Ясь О. [Рецензія] Полонська-Василенко Н. Спогади / Упор., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. К.: Видавничий Дім “Києво-Могилянська Академія”, 2011. 591 с. // УДЖ. 2012. № 5. С. 201.

⁸ Миронець Н. Матеріали до просопографічного портрета Наталії Полонської-Василенко в публікаціях журналу “Український історик” // *Ucraina magna*. 2017. Vol. 2. С. 417–437.

“Книжку я мрію написати. У мене вже є готово до 1918 р. – просто як мої спогади, послідовно, що пам’ятаю. Там дещо про Харків (де я народилась), а решта – Київ, з 1890 р. по 1918 р. – гімназія, університет, Вищі Жіночі Курси, війна (мій батько був на Південно-Західному фронті), революція 1917 р. Тепер я гадаю краще писати, як силуетки окремих осіб: Грушевський, Єфремов, Мих. Могилянський, Ф. Шмідт, В. Вернадський, Ю. Черкаський, М. Корнилович, родина Матюшенків, М. Левченко – все це загинуло!”⁹

Сергій Єфремов (1876–1939) – видатний історик письменства і громадських рухів, критик, публіцист, громадсько-політичний діяч¹⁰, став героєм окремого нарису Н. Полонської-Василенко, який не потрапив до упорядкованого В. Шевчуком видання. Крім того, Сергій Олександрович неодноразово згадується в її популярній книзі “Українська Академія наук (нарис історії)” (у 2-х ч., Мюнхен, 1955–1958)¹¹. Однак Єфремов згадує Наталю Дмитрівну в потаємному щоденнику лише раз, у записі від 23 листопада 1924 р., за справою визволення її чоловіка академіка М. П. Василенка з тюремного ув’язнення у зв’язку з процесом “Центра дій”. Проте постать самого Миколи Прокоповича неодноразово з’являється на сторінках єфремовського діаріуша¹².

---

⁹ Цит. за: *Макаренко Т.* Документи Наталії Полонської-Василенко у фондах Центрального державного архіву зарубіжної україніки // *Ucraina magna*. 2017. Vol. 2. С. 457.

¹⁰ Докладніше див.: *Іваницька С., Демченко Т.* Сергій Єфремов: “Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці”. (Серія “Політичні портрети”). Київ: Парламентське видавництво, 2020. С. 17–547.

¹¹ *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук: нарис історії / Інститут для вивчення історії та культури СРСР. Мюнхен: Друкарня “Logos”, 1955. (Досліди і матеріали: серія 1; ч. 21). С. 51, 64–65, 67–69, 71–75, 79–81, 101.

¹² *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929 / упоряд. О. С. Путро [та ін.]. Київ: ЗАТ “Газета «Рада»”, 1997. С. 107, 108, 148, 164, 167, 193, 255, 296, 373, 408, 573, 686, 753.

Н. Полонська-Василенко говорить про Єфремова зі щирим захватом, невідробним пієтетом, виявляє глибоке розуміння його характеру, описує шляхетність натури, стиль комунікації з колегами, повідомляє подробиці буття в Академії. Подані нею характерні риси Єфремова як особистості корелюють із матеріалами інших мемуарних силуеток Наталі Дмитрівни. Так, у своїх “великих” спогадах, розповідаючи про приятелів Василенка, авторка дає таку характеристику Єфремова: “щира, відверта, експансивна людина, блискучий критик та історик літератури, «совість України», як називали його, був частим гостем М. П. і в Києві, і на «дачі» в Боярці”¹³. Згадуючи про зібрання Старої громади (цей сюжет майже текстуально співпадає з нарисом), твердить, що Єфремов був “цікавий співбесідник, жвавий та дотепний”¹⁴. Пишучи про розгром ВУАН у 1928–1929 р., говорить, що “залишалася ще велика могутня сила – окремі академіки (і перший серед С. Єфремов...)”¹⁵.

Постать Єфремова перебуває в центрі уваги авторки, коли вона детально й стереоскопічно змальовує історію монтування процесу СВУ: “Два світи зустрілися на сцені Харківського оперного театру... Еліта українського народу в лабетах некультурних більшовицьких сатрапів марно шукала спільної мови: те, що було ясне для одних, того не могли зрозуміти носії влади. Характерний приклад – допит С. Єфремова”¹⁶. Наталя Дмитрівна була переконана, що “С. Єфремов та інші мали мужність безстрашно офірувати своє життя, щоб рятувати життя тисяч невідомих їм людей...”¹⁷. Згадуючи події 1935 р. та фіксує мартиролог втрат серед відомих українців, авторка з гіркотою писала, що Єфремов був “заживо похований в Ярославському

---

¹³ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. Київ: Видавничий Дім “Києво-Могилянська Академія”, 2011. С. 358.

¹⁴ Там само. С. 398. Також див.: с. 416.

¹⁵ Там само. С. 433.

¹⁶ Там само. С. 438.

¹⁷ Там само. С. 440.

ізоляторі”¹⁸. Завершуючи розповідь про справу СБУ, авторка стверджує, що “після приходу німців на Україну сотні заяв з різних місць України просили обміняти комуністів-полонених на С. Єфремова, М. Павлушкова, В. Дурдуківського та інших...”¹⁹.

Мемуарний нарис про С. Єфремова вперше було надруковано в газеті “Свобода” (Джерзі Сіті, Нью-Йорк, ч. 48–54) у березні 1960 р. під назвою “Сергій Олександрович Єфремов (у 30-ліття процесу СБУ)”, а згодом без змін, під назвою “С. О. Єфремов (Спогади)” передруковано в випуску 2 збірки “Спілка визволення України й Спілка української молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність” (Нью-Йорк – Мюнхен, 1964). На ці спогади неодноразово посилається В. Ульяновський у згаданому вище біографічному нарисі.

Навряд чи доречно наразі відтворювати історію комунікації Полонської-Василенко й Єфремова. Суттєво, що вони – люди різних поколінь, різного виховання, різного життєвого досвіду, єдналися передусім навколо спільної праці в Академії наук, мали коло спільних знайомих, які тяжіли до гостинної оселі Василенків. Але варто виокремити проблемні лінії мемуарного нарису, про який йдеться. Головними сюжетами є історія знайомства, спілкування з Єфремовим у 1925–1929 рр.; зовнішність героя, його моральні якості; обсяг і напрями роботи С. Єфремова в стінах ВУАН; процес “Центра дій” та енергійне сприяння Єфремова в звільненні М. Василенка; заплутана спроба видання “Архіву Коша Війська Запорозького” (пропозиція М. Слабченка), ставлення Єфремова до цього проекту; вибори Д. Заболотного президентом Академії; відновлення та діяльність Старої громади в Києві в 1923–1934 рр., склад, місця зустрічей, теми розмов; справа СБУ; переказ авторкою зі слів Єфремова його знакової розмови з Панасом Любченком; полемічна стаття С. Єфремова в газеті “Діло” та реакція на неї владних структур і громадськості; допомога Єфремову в нала-

---

¹⁸ Там само. С. 420.

¹⁹ Там само. С. 455.

годженні зв'язків із Лук'янівською в'язницею після арешту його племінників.

Деякі факти, пов'язані з Єфремовим, відбилися в листуванні Миколи Василенка. Так, 18 листопада 1927 р. у листі до дружини він повідомляє, що передав їй епістолу Єфремову (йшлося про лист аспіранта “київської школи” М. Грушевського, Миколи Михайловича Ткаченка, що досліджував соціально-економічну історію Лівобережної України XVII–XVIII ст., а також зацікавився проблематикою колонізації Південної України, яку вже опрацьовувала Наталя Дмитрівна). У листі від 20 листопада Василенко переказує бесіду з Єфремовим (“Вчера Сергей Александрович заговорил о твоём письме. Оно его сильно взволновало. Он возмущен и принял его с большой горячностью к сердцу. В этом отношении я к письму отнесся более хладнокровно...”²⁰), а 21 листопада розповідає, що Єфремов “имел разговор по поводу твоего письма с Ткаченком и пробрал его”; там-таки повідомляє, що Ткаченко підходив до нього “крайне сконфуженный и смущенный”, посилався на бесіду з Єфремовим, вибачався за спричинену мимоволі прикрість²¹.

У контексті академічних справ С. Єфремов неодноразово згадується на сторінках щоденника М. Василенка за березень 1925 р. та квітень 1927 р., зокрема, йдеться і про його складні стосунки з М. Грушевським²². У листі до В. Вернадського 23 грудня 1927 р. М. Василенко лаконічно окреслює картину відносин у ВУАН: “В Академии вечная борьба Грушевского и Тутковского с Управой (Крымский, Ефремов, Липский) ... Борьба идет, конечно, за власть. Чтобы достигнуть своего, бо-

---

²⁰ *Василенко М. П.* Вибрані твори: у 3-х томах / Національна академія наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Том 3: Спогади. Щоденники. Листування / М. П. Василенко; Упорядники: І. Б. Усенко (кер. колективу). Київ: ТОВ “Юридична думка”, Видавничий дім “Академперіодика”, 2008. С. 525–526.

²¹ Там само. С. 529–530.

²² Там само. С. 313–316, 322.

рющиеся готовы обособиться от Академии, и Управе стоит много усилий поддерживать и сохранять единство Академии”²³.

Отже, факти, наведені у репрезентованому мемуарному нарисі, корелюють із працями самої Наталії Полонської-Василенко та підтверджуються іншими документальними джерелами. Спогади Н. Полонської-Василенко вельми цікаві, літературно оброблені, містять багато подробиць, уточнень, вражень, колоритних нюансів, які доповнюють тодішню палітру академічного й суспільно-політичного життя, розширюють наші уявлення щодо психології особистості С. Єфремова в обставинах доби, що “спалила й пропекла”.

Текст подається в аутентичному вигляді, без скорочень та купюр, зі збереженням усіх стилістичних особливостей мови автора; подекуди виправлено без спеціальних застережень пунктуацію та друкарські помилки.

Проф. д-р. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО
С. О. ЄФРЕМОВ
(Спогади)

Особисто я познайомилася з Сергієм Олександровичем Єфремовим у серпні 1923 року в Будинку Вчених, що його відкрила АРА, допомогова американська організація [1], в Преображенському монастирі, під Києвом. У травні того року я одружилася з академіком Миколою Прокоповичем-Василенком, і на початку липня ми переїхали до Преображення. Там він тяжко захворів на запалення легень У той час в Києві ГПУ розпочало в широкому масштабі арешти серед професорів університету, співробітників Української Академії Наук, взагалі наукових робітників Києва. Так ГПУ підготовляло перший організований політичний процес – “Центру Дій” [2]. До процесу притягнуто і мого чоловіка, ГПУ прислало по нього до Преображення. Але зважаючи на його недугу, тимчасово залишило на свободі. Підготовка цього процесу дуже турбувала Україн-

---

²³ Там само. С. 532. Також див.: с. 474–475.

ську Академію Наук, і, щоб ознайомитися з цією справою, одного дня завітав до нас С. О. Єфремов.

Невисокий на зріст, з пишним, ледве заторкненим сивиною волоссям, з козацькими сивими вусами й привітними, веселими темними очима в яких нібито горіли вогники, – таким побачила я його вперше, і таким, майже без змін, залишився він протягом п'ятих років; тільки більше стало сивини на скронях, та по-смутною темні очі. Одягнений був Єфремов у звичайний костюм, але з українською вишиваною сорочкою. Я ніколи не бачила його в “європейській” сорочці, з краваткою, навіть на урочистих засіданнях.

Так почалося моє знайомство з одним із найвидатніших діячів України ХХ століття, щирим, безкомпромісовим патріотом і надзвичайно чарівною людиною. Постійна, дружня увага Сергія Олександровича до мене виділяє з мого довгого життя ці п'ять років, освітлених добрими, дружніми відносинами з цією видатною особою.

Пригадуючи події, зв'язані з Сергієм Олександровичем, я можу поділити їх на три окремі частини: 1) Українська Академія Наук; 2) Київська Стара Громада і 3) Процес СВУ.

Українська Академія Наук

До 1924 року я не мала безпосередніх зв'язків з українською Академією наук. До 1920 року я була приват-доцентом Київського університету, а після ліквідації його зосередила свою наукову працю в Київському Археологічному Інституті, який був при ВУАН. Як професор і науковий секретар, я мала зв'язки з ВУАН, але тільки випадкові; зв'язок здійснювався головно через директора Інститута, академіка Ф. І. Шміта [3].

Ближче знайомство моє з Єфремовим було зв'язане з процесом “Центру Дій”. У 1924 році, в квітні, суд виніс вирок: М. П. Василенко дістав 10 років ув'язнення з конфіскацією майна. Правда, через місяць Верховний Трибунал зменшив реченець ув'язнення з 10 на 5 років. З приводу цього Українська Академія Наук виявила надзвичайну відвагу: три рази Президія подавала прохання за підписом усіх дійсних членів про зм'якшення вироку і про звільнення академіка Василенка на поруки.

Але всі ці клопотання не мали успіху, і тоді в Академії висунули новий плян.

Поки йшла ця справа, мене звільнено з посади викладача історії в середній (“трудовій”) школі і завідувача школи, як дружину політично засудженого. Праця в Археологічному Інституті майже не оплачувалася. Тоді С. О. Єфремов та А. Ю. Кримський влаштували мене, як “нештатну наукову співробітницю” з дорученням писати картки, за певну платню. Я зупиняюся на цьому факті: через п’ять років, коли підготовлявся процес СВУ, Академія Наук звільнила і тим позбавила платні всіх заарештованих – до суду.

Влітку 1924-го року з ініціативи С. О. Єфремова та А. Кримського вирішено вирядити мене, як наукову співробітницю ВУАН, до Харкова, з офіційним листом до ВУЦВК і приватним – до впливових українських діячів. Цей плян вимагав довгої підготовки: знов писалося заяви, збиралося власноручні підписи, С. О. Єфремов інструктував мене, яка мало розбиралася в складному лабіринті партійних відносин, давав вказівки, кому що казати при особистих авдієнціях. У зв’язку з цими справами я кілька разів була у Єфремова на Гоголівській вулиці; розмови велися в садочку, в глибині двору. Головним чином, я мала звернутися до Українського Червоного Хреста [4]. Головою його був комуніст Угаров [5], але він мало втручався в такі справи. Проте лікарі – Платон Линниченко [6], Ілля Холодний [7] і Давид Златковський [8] робили велику справу. Завдяки їм Червоний Хрест у Харкові перетворився на приймальню популярного адвоката в політичних справах. Там можна було зустріти українців з цілої України, які приїздили по допомогу і пораду. Всі ці лікарі були зв’язані з С. О. Єфремовим працею в різних союзах за часи війни і готові були виконати його бажання. Проте, час приїзду був дуже незручний: увесь урядовий Харків виїхав на курорти.

В листопаді С. Єфремов та А. Ю. Кримський влаштували мені другу подорож до Харкова, яка була дуже вдала. Мені пощастило знайти шлях до самого Г. І. Петровського [9], голови ВУЦВК, і за кілька днів мій чоловік був звільнений. Але насувалося нове лихо: в січні 1925 року ГПУ оголосило, що

протягом трьох днів він мусить виїхати до Оренбургу. Єфремов та Кримський знову склали заяви і написали листи до ряду харківських діячів. Того ж дня я виїхала до Харкова, і наказ ГПУ був скасований²⁴. Я зупинилася докладно на цій справі тому, що вона показує надзвичайну чуйність і добру волю допомогти С. О. Єфремова і А. Ю. Кримського.

З 1925 року почалася моя наукова праця у ВУАН. Я дістала штатну посаду “наукового співробітника з окремим дорученням”. Це ставило мене в безпосередню залежність від мого шефа, академіка Д. І. Багалія, який постійно перебував у Харкові, а приїздив до Києва лише два-три рази на рік, і Президії Історико-Філологічного Відділу. Головою Відділу був академік Кримський, секретарем – академік Єфремов. Протягом трьох років я залишилася на цій посаді, поки в 1927 році її не скасовано, і я перейшла на посаду вченого секретаря та старшого наукового робітника комісії Соціально-Економічної історії України, головою якої був Д. І. Багалій [10], а керівником проф. О. П. Оглоблин [11]. В той же час я була науковим робітником комісії для складання Біографічного словника діячів України [12]: головою її був С. О. Єфремов, а керівником М. Могилянський [13].

Таким чином з 1925 до 1929 року я була весь час зв’язана з С. О. Єфремовим науковою працею. За цей час я мала можливість спостерігати С. О. Єфремова, як секретаря відділу і, як голову Комісії, мала можливість багато розмовляти з ним і оцінити його, як високо обдаровану людину. Він не був обмежений своїм прямим фахом, вмів швидко схопити суть кожного наукового питання, зрозуміти його вагу. Він надавав великого значення історії заселення України, над якою я працювала. Він прекрасно знав історію XIX ст., культурно-революційних рухів, і один з перших, випереджаючи навіть наших істориків, твердо поставив проблему декабристського руху на Україні. Не стороннє “російське”, чуже для України явище бачив у ньому Єфремов, а глибоко йдучий український революційний рух.

---

²⁴ Полонська-Василенко Н. Процес “Центру Дій”. Мюнхен, 1956.

Вплив Єфремова в цьому питанні відбився на книзі “Декабристи на Україні”, яка вийшла під його редакцією в 1925 році.

Палкий український патріот, С. О. Єфремов був одним із симпатиків українського народництва, в найширшому, Шевченківському розумінні цього слова. Це найбільше відбилося в оцінці творчості та особи Шевченка. Але його широкий гуманізм і всеохоплюючий розум не дозволяли вузького і обмеженого упередження в оцінці людей та явищ. Широта наукового діяпазону, надзвичайна м’якість у підході до людей, виключали з національного світосприймання Сергія Олександровича шовінізм. Він більш за все любив Україну, українську літературу, культуру, але з пошаною ставився й до кращих зразків світової, в тому числі й російської культури.

Між іншим, він колись оповідав нам, як одного разу, заїхавши з доручення редакції до друкарні “Русского Богатства” [14], де він писав на українську тематику, почув, що друкарі з захопленням цитують уривки з його останньої статті. Він спитав – чому це? Складачі його не знали й відповіли, що складають статтю “якогось Єфремова”: до того ж добре пише він! Розповідаючи цей епізод, Єфремов казав, що така оцінка петербурзьких складачів дала йому велику радість. З редактором “Русского Богатства” В. Короленком його зв’язала щира взаємна пошана та симпатія²⁵. Єфремов відмічав, що в творах Короленка відчувається українська душа: її ментальність, сама форма мислення зраджують українця, якою б мовою він не писав, хоч завжди його дуже засуджував, що він писав лише поросійськи.

Як керівник комісії, як секретар Відділу – найбільш залюдненого тоді в Академії Єфремов виявляв властиві йому прикмети: на відміну від інших керівників, не мав ні фаворитів, ні спеціально протегованих осіб. Ніколи ні від кого не чула я про вияви його особистих симпатій. Він був до всіх однаковий, рівний, і працю та відданість ставив на перше місце. В питаннях

---

²⁵ *Єфремов С.* Великий гуманіст // Короленко В. Г. Твори: У 3 т. Київ: Держвидав, 1923. Т. 1. С. XXXVII–XXXVIII.

принципових і національних Єфремов був завжди твердий і категоричний.

Крім праці секретаря 1-го Відділу та голови Управи С. Єфремов керував катедрою Історії новітнього українського письменства, Комісією для видавання пам'яток новітнього письменства, Комісією для дослідів над історією громадських течій на Україні, Комісією для складання Біографічного словника, головував в Історично-Літературному Товаристві (зі звіту за 1927 рік)²⁶. Всі ці комісії друкували свої праці за редакцією С. О. Єфремова. Крім того весь час йшла велика праця над підготовкою до друку багатотомового зібрання творів Т. Шевченка. За його редакцією вийшли два томи російсько-українського словника і низка збірників: “Декабристи на Україні”, “Шевченко та його доба”, “Карпенко-Карий”, “Іван Франко”, “Нечуй-Левицький”, “Панас Мирний”, “Страчене життя – А. Тесленко”, “О. Кониський” та інші. В неповному списку надрукованих співробітниками 1-го Відділу праць за 1926 рік зазначено, що Єфремов, крім всього іншого, надрукував 18 статей²⁷. Писав Сергій Олександрович чудово, і деякі його книжки, як, наприклад, “Нечуй-Левицький”, читаються як поема в прозі.

Праця Єфремова не обмежувалась 1-им Відділом, я тільки тут більше спостерігала її, як співробітниця того Відділу. Він мав завжди багато праці в різних комісіях загальноакадемічних, і на засіданнях Спільного Зібрання завжди стояв на твердій принциповій позиції, боронячи незалежність Академії.

Я пізно включилася в працю та життя ВУАН, в 1925 році. Тоді в цьому житті вже створилася нездорова атмосфера. Тоді вже діяли “Історичні установи” М. С. Грушевського, в окремому, розкішно відремонтованому чепурному будинку ч. 35 на вул. Короленка. Контраст між устаткуванням “установ” та комісій 1-го Відділу [15] викликали недобрі відносини між їх

---

²⁶ Звідомлення І Відділу за 1927 р. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. 1928. Кн. XIX. С. 372–386.

²⁷ *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук. Т. 1. С. 138; Т. 2. С. 140.

співробітниками. Як секретар Відділу, Єфремов мав з цього приводу постійні гострі непорозуміння. Тяжко було встановити “модус вівенді” між Президією Відділу, до якого належали й академік М. С. Грушевський, і його комісії, що в той час мали окремий бюджет і вели безпосередньо взаємини з харківським начальством. Єфремов був занадто безкомпромісовою, негнучою постаттю, і йому тяжко було пристосуватися до ситуації.

Першим приводом для відкритого конфлікту став вихід у світ ч. ч. 1–2 журналу “Україна” [16], що його видало Державне Видавництво за редакцію Грушевського. Оскільки “Україна” виходила, як академічне видання, Кримський, як невідмінний секретар ВУАН, мав давати дозвіл на випуск. У той час він виїхав до Харкова і передав свої обов’язки Єфремову. Той, покладаючись на коректність Грушевського, не став перечитувати сторінку за сторінкою, як то робив Кримський, а “з довір’я” до редактора дав дозвіл. Коли книжка вийшла, то побачили, що в передмові Грушевського було написано, що до його приїзду Академія Наук не мала національно-свідомих діячів, і тільки тепер вона набуває українського характеру. Відповідальність за ці слова падала й на Єфремова, чий підпис “дозволяється” стояв па книжці. Цей прикрий епізод, який академіки сприйняли, як образу, зіпсував остаточно відносини між Єфремовим та Грушевським і викликав загрозу демісії Кримського і Єфремова.

З того часу рідко яке засідання Відділу проходило без інцидентів. Взагалі, за нормальних умов голоси на засіданнях 1-го Відділу поділялись на рівні групи. Кримський, Єфремов, Новицький [17], з одного боку, і М. Грушевський, та два директори з правами академіків, О. С. Грушевський [18] та Е. К. Тимченко [19], з другого. Приїжджі академіки, Д. І. Багалій, В. М. Перетц [20] та Ф. І. Шміт, в принципових питаннях підпирали групу Кримського та Єфремова, але вони приїздили не часто. Групу Грушевського підтримував К. О. Студинський [21], обраний на академіка у 1928 році. В 1929 році на боці Грушевського стали М. Возняк [22], Ф. Колесса [23] та В. Щурат [24], на боці Кримського та Єфремова – М. Е. Слабченко [25]. Тичина, Яворницький та Яворський не приєднувалися до будь-яких груп.

У 1927 році стався такий факт, який коштував багато хвилювання і Єфремову і мені. В травні поїхала я до Одеси в наукове відрядження. Там професор М. Е. Слабченко познайомив мене з дорогоцінним архівом Коша запорозьких козаків з 1700–1775 років. Цей архів колись знайшов А. А. Скальковський [26], перевіз до Одеси, і, там про нього забули. Вдруге “відкрив” його проф. Слабченко й широко використав у своїх працях. Під час перебування в Одесі використала його і я. Ми вирішили зі Слабченком звернутися до Історично-Філологічного Відділу ВУАН з пропозицією надрукувати матеріали цього архіву за зразком Архіву Юго-Западної Росії: вибрати тематичні матеріали й дати до кожного тому вичерпну вступну статтю. Головну редакцію Слабченко хотів залишити за собою, редагування одного з томів і вступну статтю пропонував мені, а другого – проф. О. П. Оглоблину. Не пригадую, хто ще мав бути редакторами за його пляном. Передбачав він 6 томів видання, з останнім “Різні справи”, який не знаходив місця в тематичних томах. Привезла я до Києва всі матеріали, плян, опис змісту, кошторис та ін., і передала все те Єфремову, який відразу захопився ідеєю Слабченка. Навіть питання про кошти видання тоді, в 1927 році, не було трагічним. Єфремов був переконаний, що справа не зустрине перешкод.

На засіданні 1-го Відділу Єфремов зробив доповідь з сприятливим для справи рішенням Президії Відділу, але вона викликала вибух протесту. Не пригадую, хто саме – чи М. С. Грушевський, чи О. С. Грушевський – заявив, що справу видання архіву треба передати до Археографічної Комісії [27], де головою є М. С. Грушевський. Всі протести Кримського та Єфремова не мали наслідків, і справу довелося передати Археографічній Комісії.

Потяглася серія засідань, на які запрошували й мене; приїздив на них і Слабченко з Одеси. О. С. Грушевський запропонував видати архівні матеріали не за тематичним пляном, як пропонував Слабченко, а за хронологічним, – усе підряд. Почалася дискусія, в якій кожний з присутніх забирав слово, хто на захист одного пляну, хто – іншого. Засідання йшли за засіданнями, але справа не посувалася. Єфремов гаряче брав до

серця справу, але був безсильний допомогти. Слабченко, людина амбітна, переносив усе на персональний рахунок і почував себе ображеним: ідея, казав він, моя, плян – мій! Так минуло два роки. А там – прийшов процес СВУ, і Слабченка заслали. Тоді ж зліквідовано й історичні установи, і Археографічну Комісію. Десь у 1931 чи 1932 роках Архівне управління [28] зацікавилася справою видання. Почалися знов дискусії. Архів перевезли з Одеси до Києва. В 1941 році всі його матеріали “евакуювали” баржами. Були чутки, що ті баржі потоплено десь у Дніпрі і дорогоцінний архів загинув.

Конфлікти між Єфремовим та Грушевським не раз виникали й на Спільних Зібраннях; разів зо два було так, що Кримський та Єфремов покидали залю засідання, і тоді з доручення Зібрання Василенко йшов до кабінету Єфремова в ролі парламентаря і умоляв їх повернутися. В Спільних Зібраннях ближчими до Кримського та Єфремова особами були академіки Л. Яснопольський [29], К. Воблій [30], Е. Вотчал [31], Т. Яновський [32], О. Фомін [33].

Про всі ці хвилюючі Єфремова питання тяжко було розмовляти в його кабінеті в ВУАН, бо там завжди було багато людей: співробітників ВУАН, наукових робітників інших установ, кореспондентів та літераторів і людей сторонніх для ВУАН, які приїздили з різних місць України до Сергія Олександровича із своїми болями та жалями, чекаючи від нього поради, бо він був не лише вченим, академіком, але – “сумлінням України”.

Щиріше й вільніше розмовляли ми поза Академією Наук. Для цього найбільше надавалася наша маленька, але цілком ізольована квартира на Тарасівській вулиці ч. 20 [34]. Сергій Олександрович жартував, що це помешкання, де жив мій чоловік з 1893 року, бачило в своїх стінах стільки зібрань легальних та нелегальних, що заслуговує на спеціальну історію. У нас кожного разу, коли приїздив до Києва, обідав Д. І. Багалій і частенько також і Єфремов. Ми дуже любили ці скромні обіди, на яких не було нікого, крім нас чотирьох. Сергій Олександрович завжди починав їх словами, підносячи чарку: “Да погибнут бесы”! Всі ми були в приятельських відносинах,

довіряли одне одному, і розмови наші головним чином були присвячені ВУАН та небезпекам, які загрожували їй зсередини і ззовні. Д. І. Багалій та С. О. Єфремов були надзвичайно цікаві співбесідники, мудрі, дотепні. Деякі “крилаті слова” Сергія Олександровича мандрували по цілому Києву, втративши зв’язок з їх автором. Для прикладу нагадаю такі крилаті фрази Єфремова: “Жадна добра дія не залишається безкарною”, або – “для советського громадянина обов’язковим є сквернословіє”. Обидва ці речення любив повторювати А. Ю. Кримський, завжди згадуючи при цьому їх першоджерело.

Другим місцем, де можна було вільно розмовляти, була дача-літнісько співробітника ВУАН, Е. М. Єзерського, в Боярці [35], де ми протягом шістьох років орендували кімнату з верандою. Кілька років підряд приїздив до нас Єфремов з М. М. Могилянським. Так затишно було сидіти на веранді або десь на полянці, в лісі, де в тиші соснових дерев плігали вивірки, і розмовляли годинами про те, від чого боліла душа.

1928-ий рік приніс багато тривог. Посилився комуністичний наступ на Академію, прагнення перетворити її з національної установи на загально-советську. Єфремов переживав цю загрозу. Незадоволена пасивністю президента ВУАН В. І. Липського [36] партія оголосила перевибори Президії. Всіх хвилювало питання: хто буде “обраним” на президента? Питання обговорювалося і в Академії, і в партійних колах. Нарешті з почуттям ширшої радості почули ми, що партія висуває кандидатуру професора Заболотного [37]. Його добре знали в Києві, де він був учнем проф. Високовича [38]. Українець з Поділля, він не приховував свого українства, належав до українських товариств і був особисто знайомий з багатьма українськими діячами.

З ініціативи Єфремова значна частина академіків вирішила поговорити з Заболотним перед виборами і роз’яснити йому складну ситуацію Академії Наук. Для цього обрано трьох академіків, старих знайомих Заболотного: Єфремова, Василенка і, здається, Вотчала. Заболотний охоче прийняв запрошення приїхати до Єфремова на розмову з академіками. Зустріч носила дружній характер. Академіки поставили Заболотному питання

рубом: з ким він буде, з партією чи з Академією. Якщо він іде з ними, вони гарантують йому одноголосне обрання. Заболотний був зворушений і дав слово, що завжди буде з академіками, і кілька разів це повторив. З радісними надіями розійшлися академіки. Це було за кілька днів до виборів, призначених на 3-го травня.

В Академії йшли наради, обговорювали кандидатури, погоджували їх з партією. Було домовлено, що головуватиме на загальних зборах академік Вернадський, перший президент ВУАН, який мав приїхати з Праги. Як завжди, він зупинився у нас, на Тарасівській.

Назустріч йому на двірць поїхали ми з чоловіком, а в нашій квартирі без нас мали зібратися кілька академіків, щоб негайно, по прибутті, поінформувати його про справи і умовитися про деталі зборів. Коли ми вернулися з двірця, то застали вдома Л. Яснопольського, К. Воблого, Е. Вотчала, С. Єфремова і ще декого. Єфремов поінформував про договореність з Заболотним. Щодо обрання на голову зборів Вернадського, то здавалось це таким природнім, що й обговорень ніяких не було. Тільки я, як господиня чайного стола, дозволила собі жартівливу репліку: “А що буде, як «хтось у сірому» встане й запропонує на голову Скрипника?”. Моя репліка була прийнята, як невдалий жарт, і ніхто не звернув на неї уваги.

3-го травня в залі Антоновича, в старому будинку Академії, зібралися всі академіки, сім партійних членів урядової групи, що брали участь в голосуванні разом з нами, багато співробітників, як публіка, що не брали участі в виборах. Коли президент В. Липський відкрив збори і, після всіх формальностей, запропонував назвати кандидатів на голову зборів, встав академік В. Бузескул [39] і назвав ім'я В. Вернадського. Негайно встав академік П. Тутковський [40] зі словами: “А я пропоную обрати на голову Миколу Олексійовича Скрипника” (навіть – був у сірому). Президент розгубився і поставив на голосування обидві кандидатури: першим за абеткою В. Вернадського, другим – М. Скрипника [41]. Вернадський одержав майже всі голоси, за винятком акад. П. Тутковського та сімох урядової групи. Скрипник одержав 7 голосів: урядова група, голосів його

та П. Тутковського. Під бурю оплесків Вернадський зайняв крісло голови зборів. Першим підносив руку за нього Єфремов, який навіть встав, підносячи руку. Так сталася катастрофа в житті Академії Наук і Сергія Олександровича Єфремова. Скрипник ніколи не забував поразки з 3-го травня.

Стара Громада

Під час большевицької окупації поновила свою діяльність Київська Стара Громада [42]. З нею були зв'язані найкращі традиції громадського життя України за останню чверть XIX та початку XX століття. Стара Громада в часи свого розквіту була конспіративним, але всіма визнаним осередком громадського та національного життя України. Вона скупчила інтелектуальну еліту, з високим моральним авторитетом. В 1870-их роках до Громади належало не більше як 50 осіб, але то були люди, відомі всій Україні, вчені, письменники, з В. Антоновичем, П. Житецьким, М. Старицьким, Ф. Вовком, О. Кониським, К. Михальчуком, М. Лисенком на чолі. Неофіційно вона керувала науковим та громадським рухом. У 1875 році вона видавала “Київській Телеграф”, з 1882 року органом її стала “Київская Старина”; вона підтримувала пам'ятник Шевченка у Каневі, давала освіту й матеріальну допомогу родичам поета. Вона вирядила за кордон Драгоманова і підтримувала його матеріально. В Старій Громаді підготували словник, що вийшов під редакцією Б. Грінченка. Стара громада не виходила на поверхню життя. Вона збиралася по черзі або за вибором – у різних членів, пристосовуючи збори до родинних свят, щоб не притягати уваги поліції. В ній не вели ні протоколів, ні будь-яких записів. Природньо, що з поновленням Української Держави Стара Громада не була потрібна і перестала функціонувати, але не розв'язала себе офіційно спеціальною ухвалою.

У 1920-их роках Київська Стара Громада відновила своє життя. Життя не залишало їй поля для діяльності, ні видавничої, ні наукової, але була широка галузь національно-культурних впливів, моральної боротьби за Україну. Члени Старої Громади стали знов збиратися на засідання. Як і раніше, додержувалися вони

суворої конспірації, потреба в якій набувала значення ще більшого, ніж за царських часів. Як і раніше, Стара Громада збиралася по черзі у котрогось із членів, щоб вільно, без можливості бути підслуханими, обговорювати пекучі теми. Тепер гурток цих членів був дуже вузький, не більш як 10, але вони й не прагнули розширити його: надто страшні часи переживала Україна, надто глибоко зайшла агентура ГПУ.

Тяжким для розв'язання питанням, значно тяжчим, ніж до революції, було питання приміщення. До революції боялися зовнішніх філерів, за советської влади – сусідів по квартирі. Було тяжко знайти “буржуазне” мешкання, в якому мешкала б одна родина. Обов'язково були чужі або добровільно прийняті люди, з метою уникнути реквізиції, або – примусово вселені не лише чужі, а й ворожі люди, внутрішні шпики. Стара Громада мусіла пристосуватися до цих умов.

Спочатку, в 1923 році, збиралася вона у В. Ігнатовича [43], в його комфортабельній квартирі на Кудрявському завулку. Та незабаром там оселилися чужі співльокатори, і Стара Громада перейшла до Черняхівських, на Стрілецьку вулицю, де в розкішній квартирі мешкала велика родина. За якийсь час Черняхівські також примушені були “самоуцілюватися” – прийняти чужу родину, і знов довелося шукати затишне місце.

Тим часом після звільнення мого чоловіка, в листопаді 1924 року, пощастило позбутися “підвальщиків”, для яких була зреквізована центральна кімната у нашій маленькій квартирі, і ми стали власниками трьох маленьких ізольованих кімнат. Хід до нас був через двір, на темних сходах ніхто з чужих не ходив, а крім того в нашому досить хаотичному житті бувало так багато людей, що навіть для філерів тяжко було встежити, хто й чому приходив до нас. Крім близьких та родичів, які постійно нас відвідували, рідкий вечір не було гостей: то приходило відразу 10 осіб після засідання Т[оварист]ва Нестора-Літописця, то збиралася Комісія історії права ВУАН, то святкували дні народження мій або мого чоловіка. Досвідчені “конспіратори”, зваживши всі ці обставини, вирішили, що наше мешкання найкраще. Тому весь час – з 1926 до 1929 року – Стара Громада збиралася у нас.

Я не можу твердити, але мені здається, що ініціатором цих зборів бував Єфремов. Принаймні, в пам'яті залишилося, як мій чоловік, приходячи з Академії Наук, попереджав мене, що в такий і такий вечір буде засідання Старої Громади, отже треба подбати за чай перед засіданням та вечерю після нього. Така була традиція Старої Громади. Навіть меню цієї вечері було традиційне – з “верещакою”, як головною стравою. Запрошення передавали усно, жодних записок не практикувалося.

При мені брали участь в зборах не багато людей: О. Черняхівський з Л. Старицькою-Черняхівською [44], С. Єфремов, В. Ігнатюк, Г. Житецький [45] та доктор Квятковський [46], не рахуючи М. Василенка. За традицією, головував на зборах цього дня господар мешкання. Обговорення не мало характеру засідання, з “надаванням” голосу в дискусії. Воно було вільне, і іноді переходило в палкі дебати. Позбавлена реального значення, Стара Громада мала перед собою широке поле для дискусій – вся Україна, все життя її в усій багатогранності хвилювали членів Старої Громади. Звичайно, не ухвали, але думки, оцінки явищ життя, які висловлювалися на тих зборах, знаходили шляхи, якими просочувалися в далекі кутки України, як думки, як напрямні, якими треба було керуватись. За ці три роки, що я спостерігала засідання Старої Громади, спочатку – зі сторони, як господиня, а потім – як член її, увага членів була звернена на всі вияви інтелектуального та громадського життя. Церковна боротьба – УАПЦ [47] з московською Церквою, політичні події, повстанський рух, література, українізація, становище Академії Наук перед наступом комунізму, – все це обговорювалося на зборах.

Пригадую палку дискусію з приводу пам'ятника Шевченка, який весь час був під доглядом Старої Громади, що власним коштом підтримувала порядок біля нього і оплачувала сторожа. Тепер цей сторож виступив у пресі з обвинуваченням Старої Громади (правда, не як організації, а називаючи певні прізвища) за ... експлуатацію його!

Обговорювали з захопленням історію із “захалавником” Тараса Шевченка [48]. Він належав Старій Громаді, і вона передала його С. Єфремову. Інститут Шевченкознавства [49] дові-

дався про це і почав вимагати у Єфремова передати йому “захальник”, як державну цінність.

Поволі лави членів рідшали. Смерть забирала одного за другим членів Громади: д-р Квятковський, В. Ігнатович, Г. Житецький вибули з цих лав. Залишилось вузьке, надто вузьке коло. Насувався процес СВУ [50]...

Останнє ліквідаційне зібрання Старої Громади відбулося в 1934 році, вже після СВУ, після смерті О. Черняхівського. Л. Старицька-Черняхівська схвильовано казала, що на мене, як наймолодшу, покладається обов’язок розповісти про останні роки життя Старої Громади, щоб знали наступні покоління, що навіть під совєтською диктатурою жеврів вогонь, запалений основоположниками Старої Громади, вогонь любови до України та служіння їй. Цей вогонь несли члени Старої Громади до смерти.

Звичайно, на весь Київ не можна було рахувати 7–3 членів Старої Громади, їх було значно більше. Цікаво, коли я, виконуючи заповіт Л. Старицької-Черняхівської, за німецької окупації [51] зробила прилюдну доповідь про Стару Громаду, до мене звернулося кілька членів її з претенсіями, що я не згадала їх. Але на зборах бували тільки названі мною особи, для інших, очевидно, надто небезпечно було брати в них участь.

Підготовка до процесу над СВУ

Хмари збиралися над головою Єфремова за довгий час до початку процесу СВУ. ГПУ поволі підготовляло наступ. Оповідав він нам про такий факт. Члени Академії Наук були запрошені взяти участь в прогулянці моторовими човнами по Дніпрі до Кончої Заспи. Можливо, що це було зв’язано з передачею Кончої Заспи Академії як заповідника. Їхали кількома човнами. Десь по дорозі човен, яким їхав Панас Любченко, під’їхав до човна, яким їхав Єфремов, і Панас Любченко [52] пересів до “академічного” човна. Пояснив він це тим, що довго шукав нагоди поговорити з Єфремовим на дозвіллі. Він привітно посміхався до всіх і міцно стискав усім руки. Мотор гуркотів, пасажири, звичайно, відсунулись, щоб не перешкоджати “дружній розмові”.

Любченко почав в інтимному тоні розпитувати Єфремова про академічну працю, запевняв, що партія дуже шанує його. Очевидно, певний, що враження зроблено, несподівано поставив питання: як ставиться Сергій Олександрович до партії, взагалі до радянської влади? Чому не хоче тісніше співпрацювати? Заскочений таким зворотом розмови, Єфремов відповів у загальному сенсі, що надто переобтяжений працею в Академії Наук, що бувають дні, коли, як кажуть, “не має часу, щоб носу висякати”. Любченко зрозумів характер відповіді і відразу змінив тон, став холодний. Очевидно, казав нам після того Сергій Олександрович, Любченко мав на меті якусь конкретну пропозицію, яка розбилася об цю його категоричну заяву [53].

Пригадую, під час відвідин нас у Боярці, під Києвом, Сергій Олександрович з обуренням оповідав про брутальну, провокаційну статтю в “Ділі” [54] з обвинуваченнями його, з натяками на різні компрометуючі факти, що цілком не відповідало дійсності. Не відповісти – значить залишити всі ці наклепи, які брудять його добре ім’я, в силі. Читачі Західньої України – казав він – не уявляють собі умов життя в советській Україні і не зрозуміють причини його мовчанки: мовчить, бо правда! Мій чоловік доводив йому, що жодна відповідь не змінить справи, жодні аргументи не переконають авторів інсинуацій, які знайдуть нові засоби, щоб очорнювати його. Виходу не було.

С. О. Єфремов надіслав відповідь до “Діла”. Сталося навіть гірше, ніж можна було сподіватись: по всій підсоветській Україні піднявся похід проти нього. Почалася безоглядна, зухвала кампанія наклепів, цькування, образ. На мітингах по фабзавкомх, профспілках, житлокоопах і т. д., “проробували” Єфремова, засуджували й вимагали проти нього репресій. Конкретного “злочину”, що його нібито допустився Єфремов, ніхто не називав. Головним приводом цькування був лист у “Ділі”, участь в “буржуазній, закордонній пресі”. На різних зборах виносили резолюції, які надсилали до ВУАН з вимогою “покласти край”. – Відповідати? Як? Кому? І проти чого? Єфремов ходив мовчазний, зденерований.

Пригадую таку сцену. В Академії Наук відбувається урочисте засідання. Приїхала делегація від робітників Донбасу,

привезли для Академії подарунки. Мляво обмінюються привітаннями – делегація та Президія ВУАН. Президент Д. Заболотний пропонує вислати у відповідь – теж делегацію з академіків та співробітників ВУАН (в той час завжди при академіках виступали й співробітники). Пропозиція приймається одноголосно. Називають кандидатів – “ударників науки”. Все йде, як належить. Раптом, дивлячись на Єфремова, який сидів поруч мене в першому ряді, президент виставляє його кандидатуру. Западає тиша. Сергій Олександрович хриплим голосом питає з місця: “Це ж для чого?” Заболотний відповідає з легкою усмішкою: “Щоб показати робітникам, які бувають академіки”. Єфремов зривається з місця й виходить з залі. Я залишилася, але була так зденерована, що не зауважила, яка була реакція залі. Коли я прийшла до себе, засідання продовжувалося так само мляво й трафаретно.

Група академіків, серед них А. Кримський, Л. Яснопольський, Є. Вотчал, К. Воблий, М. Кашенко [55], М. Василенко, О. Новицький, О. Фомін, О. Корчак-Чепурківський [56], О. Малиновський [57] та інші, обговоривши справу Єфремова, вирішили звернутися до президента Заболотного з вимогою виступити в його обороні проти безпідставних наклепів та інсинуацій в пресі. Ніхто, аргументували вони свою заяву, не має права таврувати особу, поки не буде доведений її злочин. Вести переговори доручено М. Василенкові. Вибір припав на нього почасти тому, що всі пам’ятали, як за п’ять років перед тим вся Академія однодушно виступала в обороні його перед советською владою, навіть після судового вироку.

Мій чоловік, офіційно звернувшись до президента Заболотного в імені групи академіків, пригадав ті умови, які поставлено рік тому і які він без вагань прийняв. Тепер настав час показати, з ким він хоче бути, з академіками, які одноголосно обрали його, чи з партією. Молодий ентузіяст – лікар Заболотний в 90-их роках, офіруючи науці життям, ковтав бацилі чуми та холери – заради експерименту. Уславлений професор Заболотний, президент Академії Наук, не наважився сказати слова в обороні свого товариша: він боявся, що це пошкодить його кар’єрі. Він категорично відмовився боронити Єфремова. Василенко вийшов з кабінету, не подавши йому руки. Академія 1924 року була

громадсько-національним центром України, і ті, що підписували заяви про звільнення академіка, що готові були взяти його на поруки – і серед них Єфремов – знали, що виконують свій громадський обов'язок. Академія 1929 року швидкими темпами йшла до перетворення на звичайну советську устанovu, покiрну камертоновi партiї.

Настала весна 1929 року. Не пригадую, за яких обставин Єфремов сказав мені, що дуже хвилюється: його племінниця Наталя Павлушкова [58] пішла до товаришки – і не повернулася додому. Щось сталося з нею. То був час, коли дуже часто арештовували молодь, студентів, але здебільшого звільняли за кілька днів. Ми мали постійні зв'язки з Лук'янівською в'язницею, з БУПР-ом – будинком примусової праці, як називали тоді тюрму большевики. З 1924 року там перебував брат мого чоловіка [59], видатний співробітник газети “Киевская Мысль”, за Тимчасового уряду – комісар Києва, співробітник ВУАН. Засуджений у 1924 році по “Центру Дій”, він відбував свою кару в Лук'янівській в'язниці, де всі в'язні повинні були працювати. Працював і він. Два роки пробув він на медичному факультеті (він закінчив правничий) і йому дали право бути фельдшером, за советською термінологією – лікпомом, лікарським помічником. Ця праця дала йому у в'язниці широкі знайомства, зокрема завдяки тому, що серед лікарів мав він чимало знайомих ще “з волі”. Коли я прийшла до нього на побачення, він розповів мені все, що знав про Павлушкову, яку з в'язниці ГПУ перевели до БУПР-у, з проханням передати все це Сергієві Олександровичу. Після того щотижня, йдучи на побачення до Костянтина Прокоповича, заходила я до Єфремова. Діставала від нього доручення, – що передати Павлушкoвiй, про що спитати швагра, а після побачення знов йшла на Гоголівську з останніми новинами з в'язниці. Я не знала, які ланки мала мережа мого швагра, він був досвідчений конспіратор, бо мав досвід багатьох років, проведених ще в царських в'язницях та на засланнях. Тож я й не розпитувала про те, чого він не казав. Вже тут, на еміграції, трохи відкрилося мені віконце в це минуле: сусідкою Павлушкової по “одинокці” була велика його приятелька, учасниця процесу “Центру Дій”.

Тим часом число заарештованих зростало. Ще тяжко було зрозуміти зв'язок між ними, але було видно, що ГПУ готує великий процес. Інформації мого швагра робилися все змістовнішими, все з більшим інтересом сприймав їх Сергій Олександрович. У розмовах зі мною він часто висловлював жаль, що арештовані так багато розповідають слідчим; часи декабристів уже минули, казав він, тепер треба говорити якнайменше. Одного разу, на початку липня, Єфремов не прийняв мене: через двері він сказав, що заарештовано В. Ф. Дурдуківського [60], що був великий трус.

Для нього стало ясным, що черга – за ним. Мені пригадується, я бачила його після арешту Дурдуківського лише один раз. Він був дуже сумний, схвилюваний. Казав про масу арештованих, які матимуть другорядне значення. “З них, – казав він, – будеється піраміда, а возглавлю її я”. Він був переконаний, що дні його пораховані. Більше я його не бачила.

Мені розповідали про героїчну поведінку Єфремова під час процесу. Він заявив, що винний він один і бере на себе відповідальність за всіх, бо лише довір'я до нього привело всіх цих людей на лаву підсудних.

В пам'яті моїй на все життя залишився світлий образ Сергія Олександровича Єфремова, незламного патріота, великого гуманіста, шляхетного й твердого лицаря, “сумління України”, який віддав своє життя за її волю.

(Подається за виданням: *Полонська-Василенко Н. С. О. Єфремов (Спогади) // Спілка визволення України й Спілка української молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність. Збірник 2. Нью-Йорк–Мюнхен: Видання СВУ, 1964. С. 90–100).*

Примітки та коментарі

[1] *APA* (від англійської назви: American Relief Administration, *ARA*) – добротинницька американська організація 1919–1923 рр. під головуванням міністра торгівлі Г. Гувера, яка надавала гуманітарну допомогу європейським країнам, що потерпіли від Першої світової війни. В Україні (Катеринослав, Одеса, Київська, Харківська, Полтавська, Кременчуцька губ., Облaсті Війська Донського) працювала з 1922 р. (Українське відділення *APA* очолював проф. Гатчинсон).

[2] *Політичний процес “Центру Дій”* – справа “Київського обласного центру дії” 1923–1924 рр., тобто показовий судовий процес у справі “контрреволюційної діяльності” т. зв. Київського відділення закордонної російської емігрантської організації “Центр дії”. Ця справа наклала значний відбиток на академічне життя в Україні. Контакти з “Центром дії” через “лінію зв’язку” підтримував помічник одного з київських старших нотаріусів А. Вельмін. У квітні 1922 р. Київ відвідав М. Вакар з метою створення тут місцевого осередку “Центру дії”. А. Вельмін познайомив його з С. Чебаковим, колишнім прокурором Київської судової палати, службовцем комунгоспу. М. Вакар попросив С. Чебакова звести його з братами М. Василенком і К. Василенком. М. Василенко погодився зустрітися з ним. Протягом трьох вечорів (двічі в М. Василенка і один раз у П. Смирнова) невеликий гурт старих знайомих вислуховували, а потім обговорили розповіді М. Вакара про настрої еміграції та схвалили ідею видання за кордоном часопису як органу вільної думки. М. Вакар висловив бажання стати редактором-видавцем такого журналу і просив киян періодично надсилати йому актуальну інформацію. За кордоном М. Вакар доповів про створення “старшої п’ятірки Київського обласного центру дії”. Через кілька місяців по тому, як КОЦД припинив діяльність, почалися арешти. Останнім 24 вересня 1923 р. заарештували М. Василенка. 10 квітня 1924 р. бюро Київського губкому КП(б)У надіслало до ЦК ВКП(б) лист про наслідки процесу “КОЦД” у зв’язку з розглядом питання про помилування. Бюро запропонувало залишити присуд у силі стосовно всіх засуджених, але зазначило, що “враховуючи безсумнівну цінність Василенка Миколи і Смирнова (професор) та їх громадське становище, вважає можливим тільки щодо їх провести пом’якшення”. У травні ВУЦВК розглянув клопотання про помилування: М. Василенку, П. Смирнову та Л. Чолганському строк ув’язнення було скорочено до 5 років (див.: *Полонська-Василенко Н.* Процес “Центра дій” 1924 р. Мюнхен, 1956. 24 с.; *Її ж.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою.* Париж–Чикаго, 1962. С. 7–111; *Усенко І. Б.*

“Київського обласного центру дії” справа 1923–1924 // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: “Наукова думка”, 2007. [Електронний ресурс] URL: <https://bit.ly/2PFhNsE>. Стосовно ролі Академії й особистого внеску Єфремова у звільненні М. Василенка мемуаристка свідчить наступне: “Академія Наук виявила вийняткову відвагу й незалежність в цій справі. Вона зверталася до вищих органів – «ВУЦИК»-у три рази з проханнями про помилування для всіх співробітників ВУАН, зокрема акад. Василенка й звільнення його на поруки: ці прохання кожною разу підписували всі академіки. Крім того вживали свої персональні зв’язки окремі академіки: зокрема А. Ю. Кримський і М. С. Грушевський. Тоді він тільки що приїхав з закордону і був «персона грата»; він звертався до О. Шумського, до секретаря ВУЦИК-у О. Буценка. Допомогавав своїми зв’язками, через Червоний Хрест, академік С. О. Єфремов. Тим часом, вирок було зменшено для всіх – смертна кара замінена 10 роками ув’язнення, а 10 років – п’ятьма. Акад. М. П. Василенка було звільнено через 8 місяців після оголошення вироку, але з заміною ув’язнення – засланням. Знов Академія виступила з клопотаннями за нього і заслання було знято, а незабаром оголошено повну амністію” (*Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук : нарис історії / Інститут для вивчення історії та культури ССРСР. Мюнхен: Друк. “Logos”, 1955. (Досліди і матеріали: серія 1; ч. 21). Ч. 1: (1918–1930). С. 51).

[3] *Шміт (Шмідт) Федір Іванович* (Федір-Карл-Ернст) (15(03).05.1877–10.11, за ін. даними, 03.12.1937) – мистецтвознавець, історик, археолог, візантолог, музеєзнавець, педагог, громадський діяч. Професор (1912). Дійсний член ВУАН (1921) по кафедрі загальної історії мистецтва ВУАН. Очолював створену у квітні 1921 р. з його ініціативи у складі ВУАН Софійську комісію, а в серпні 1921 р. – засновану за його участі Археологічну комісію ВУАН. Наприкінці 1924 р. виїхав до Ленінграда.

[4] *Український Червоний Хрест* – вірогідно, йдеться про Українське товариство червоного хреста. 1923 р. голови

товариств Червоного Хреста Росії, України, Білорусі, Вірменії, Грузії і Червоного Півмісяця Азербайджану підписали декларацію про об'єднання; було створено Союз товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР (Радянський Червоний Хрест), який став членом міжнародної організації Червоного Хреста. Головою правління УЧХ був П. Линниченко, питання міжнародного співробітництва постійно вирішував його заступник І. Холодний, якому доводилося тривалий час перебувати у закордонних відрядженнях.

[5] *Угаров Федір Якович* – (14(26).02.1885–22.04.1932) – радянський партійний і профспілковий діяч, певні сторінки біографії якого були пов'язані з Україною: так, у 1919–1922 рр. – голова Київської губернської ради, заступник голови Південного бюро ВЦРПС, у 1922–1925 рр. голова Південного бюро і Всеукраїнської ради профспілок В автобіографії він факт свого керівництва УЧХ не згадує (див.: Деятели Союза Советских Социалистических республик и Октябрьской революции: автобиографии и биографии. энцикл. слов. Рус. библиогр. ин-та Гранат: прилож. к циклу ст. “Союз Советских Социалистических Республик” / до 33-го т. под ред. Ю. С. Гамбарова [и др.]. 7-е, совершенно перераб. изд., 11-е стер. Москва: Книга, 1989. Ч. III, Стб. 163–176).

[6] *Линниченко Платон Костянтинович* (1885 – листопад 1937) – правознавець, земський і громадський діяч. Від грудня 1918 р. – співробітник Українського комітету Червоного Хреста. У радянський час став одним з організаторів і керівників (1921–1928 рр. – заступник голови президії) Червоного Хреста УСРР. Водночас 1922 р. був представником місії Нансена в Києві, активно сприяв допомозі постраждалим від голоду 1921–1923 рр. в УСРР.

[7] *Холодний Ілля* – заступник голови Червоного Хреста УСРР.

[8] *Златковський Давид* – лікар, представник Українського комітету Червоного Хреста в міжнародних організаціях у 1920-ті рр.

[9] *Петровський Григорій Іванович* (04.02(23.01).1878 – 09.01.1958) – радянський державний і партійний діяч. У березні

1919 р. обраний головою ВУЦВК. З 1922 р. – заступник голови ЦВК СРСР.

[10] *Багалій Дмитро Іванович* (07.11.1857–09.02.1932) – український історик, громадсько-політичний діяч. Академік УАН (1918). Н Полонська-Василенко в 1929–1934 рр. – учений секретар Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби, головою якої був Багалій.

[11] *Оглоблин Олександр Петрович* – (06.12(24.11).1899–16.02.1992) – історик, архівіст. Доктор історії української культури (1926), професор. У 1926–1934 рр. – дійсний член Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Президент Української вільної академії наук у США (1970–1987).

[12] “*В той же час я була науковим робітником комісії для складання Біографічного словника діячів України...*” – Постійна Комісія УАН–ВУАН для складання біографічного словника діячів України (1918–1933 рр.) (докладніше: Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України 1918–1933: документи, матеріали, дослідження / Авт.-упоряд. С. М. Ляшко. Київ: НБУВ, 2003. 688 с.; *Ляшко С. М.* Постійна комісія УАН–ВУАН для складання біографічного словника діячів України: персонологічний вимір // Українська біографістика. 2015. Вип. 12. С. 42–81).

[13] *Могиланський Михайло Михайлович* (22.11(04.12).1873–22.03.1942) – письменник, публіцист, літературознавець і перекладач. До 1933 р. очолював Постійну комісію для складання Біографічного словника українських діячів (див: *Ляшко С. М.* Могиланський – останній лицар Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1923–1933) // Пам'ятки України: історія та культура. 2013. № 9. С. 34–41).

[14] “*Русское богатство*” – суспільно-політичний, науковий і літературний часопис, видавався щомісячно в 1876–1918 рр. в Петербурзі (Петрограді).

[15] *1-ий Відділ ВУАН* – при Першому (Історично-філологічному) відділі (голова з грудня 1918 р. – Д. Багалій, із лютого 1920 р. обов'язки голови виконував А. Кримський, він же з

червня 1920 р. заступив С. Єфремова на посаді секретаря відділу) працювали комісії для складання словника живої української мови; історичного словника української мови; історично-географічного словника з української землі; для видання пам'яток новітнього письменства; творів класиків української літератури; єврейська історично-археографічна; правописно-термінологічна; археографічна; фольклорно-етнографічна та Кабінет мистецтв.

[16] *Журнал “Україна”* – науковий журнал українознавства, виходив у Києві в 1914–1930 рр. (з перервами 1915–1916 рр., 1919–1923 рр.), за редакцією М. Грушевського: у 1914–1918 рр. як орган Українського Наукового Товариства в Києві, в 1924–1930 рр. як орган Історичної секції Української Академії Наук.

[17] *Новицький Олекса Петрович* (19(07).04.1862–24.09.1934) – історик мистецтва, пам'яткознавець та пам'яткоохоронець, музейник і громадський діяч. Дійсний член ВУАН з 1922 р. Автор досліджень про Тараса Шевченка-художника.

[18] *Грушевський Олександр Сергійович* (12.08.1877–1942 або 1943) – дослідник історії України, літературознавець, етнограф. Дійсний член НТШ. Автор понад 100 наукових праць з історії, історіографії, етнографії, історії літератури.

[19] *Тимченко Євген Костянтинович* (08.11(27.10).1866–22.05.1948) – мовознавець-україніст, перекладач. Професор (1918), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Українського наукового товариства, член-кореспондент АН СРСР (1929).

[20] *Перетц Володимир Миколайович* (31.01.1870–24.09.1935) – вчений-літературознавець. Доктор російської словесності (1902), професор (1903), академік Петербурзької АН (1914), академік УАН (1919). Автор понад 300 праць із літературознавства, джерелознавства, історіографії, археології, бібліографії, з них понад 100 написані під час перебування в Києві.

[21] *Студинський Кирило Йосипович* (04.10.1868 – червень 1941) – філолог-славист, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч. Професор (1900). Автор близько 500 наукових публікацій, художніх творів, мемуарів. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1919),

академік ВУАН (з 1929 по 1933 р.), академік АН УРСР (з 1939 р.). Авторка у споминах помилково вказує іншу дату обрання, стверджуючи, що той був “обраний на академіка у 1928 році”.

[22] *Возняк Михайло Степанович* (03.10.1881–20.11.1954) – український літературознавець. Академік ВУАН (1929 р., від 1936 р. – АН УРСР).

[23] *Колесса Філарет Михайлович* (17.07.1871–03.03.1947) – музикознавець-фольклорист, композитор, етнограф, літературознавець. Доктор слов’янської філології (1918), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1909), академік ВУАН (з 1929 р.; з 1936 р. – АН УСРР, з 1937 р. – АН УРСР).

[24] *Щурат Василь Григорович* (24.08.1871–27.04.1948) – учений-літературознавець, фольклорист, педагог, поет, перекладач, публіцист. Доктор філології (1896), професор (1939). Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1914), ВУАН (із 1929 до 1930 р.), АН УРСР (1939).

[25] *Слабченко Михайло Єлисейович* (21.09.1882–27.11.1952) – історик, правник, економіст, археограф, публіцист. Дійсний член ВУАН (1929). Професор (1920), доктор історії (1928).

[26] *Скальковський Аполлон Олександрович* (13(01).01.1808–09.01.1899 (28.12.1898)) – історик, статистик, археограф, краєзнавець. Член-кореспондент Петербурзької АН (1856).

[27] *Археографічна Комісія ВУАН* – організована наприкінці 1918 – на початку 1919 р. як Постійна комісія з розгляду давніх актів для видання пам’яток мови, письменства та історії у складі історико-філологічного відділу УАН. Остаточно конституювалася 1921 р., об’єднавшись з Київською археографічною комісією для розбору давніх актів. На чолі комісії стояли Д. Багалій (1918–1919), В. Іконников (1921–1923), М. Грушевський (1924–1931). М. Василенко був серед організаторів науково-археографічної праці.

[28] *Архівне управління* – Центральне архівне управління при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (1923–1938) (Укрцентрархів, з 1927 р. – ЦАУ), м. Харків, м. Київ.

[29] *Яснопольський Леонід Миколайович* (1.02.1873, Київ – 23.05.1957) – український економіст, фахівець у галузі полі-

тичної економії, бюджетного права, статистики й економіки вугільної промисловості, дійсний член ВУАН (від 1925 р.).

[30] *Воблий Костянтин Григорович* (27(15).05.1876–12.09.1947) – економіст, статистик, географ. Академік УАН (1919), віце-президент АН УСРР (1928–1930).

[31] *Вотчал Євген Пилипович* (26.10.1864–01.04.1937) – фахівець у галузі фізіології рослин. Доктор ботаніки (1897), професор (1898), академік АН УРСР (1921). У 1898–1922 рр. – професор Київського політехнічного інституту, у 1922–1932 рр. – Київського сільськогосподарського інституту, у 1921–1937 рр. – керівник Кафедри біології сільськогосподарських рослин АН УРСР.

[32] *Яновський Теофіл (Геофіл) Гаврилович* (24.06.1860–08.07.1928) – лікар, фтизіатр, нефролог, терапевт, клінічний дослідник, представник Київської школи терапевтів, академік ВУАН (з 1927 р.). Один із засновників системи медичної допомоги в Києві (швидкої допомоги та боротьби з туберкульозом).

[33] *Фомін Олександр Васильович* (14.05.1869–16.10.1935) – видатний ботанік родом з Саратовщини, дійсний член АН УРСР (з 1921 р.). у 1914–1927 рр. – професор Київського університету, а з 1921 р. – завідувач Ботанічного кабінету і Гербарію АН УРСР, з 1922 р. – керівник Науково-дослідної кафедри ботаніки при Ботанічному саду, з 1931 р. – директор Інституту ботаніки АН УРСР. У 1924 р. заснував журнал “Вісник Київського Ботанічного саду”. Під його керівництвом було розроблено генеральний план будівництва ботанічного саду.

[34] *Квартира на Тарасівській вулиці ч. 20* – вулиця була прокладена на межі місцевості, що має назву Паньківщина. Пролягала раніше до р. Либідь і вул. Набережно-Жилянська. Виникла в 1830–1840-х рр. у зв’язку з розплануванням т. зв. Либідського району. Назва, офіційно затверджена 1869 р., пов’язана, ймовірно, з приміським селом Тарасівка. У № 20 проживали математик Б. Букреєв, М. Василенко та його дружина – Н. Полонська-Василенко, В. Вернадський, журналіст, громадсько-політичний діяч О. Саліковський. Нині Тарасівська вулиця пролягає з півночі на південь через центральну частину міста, спускається за рельєфом від вул. Л. Толстого та Ботанічного саду ім. акад. О. Фоміна, Київського національного університету

імені Тараса Шевченка до вул. В. Яна (Див.: Звід пам'яток історії та культури. [Електронний ресурс] URL: <https://bit.ly/2PFqрак>). Знавець історії Києва зазначає: “Тарасівська вулиця – один з головних осередків київського «Латинського кварталу», місце осідку українських інтелектуалів на початку – у першій половині ХХ ст. У будинку № 20, який, на жаль, не зберігся, в районі перетину з вулицею Микільсько-Ботанічною жила ціла колонія визначних українських істориків...” (*Гирич І.* Історичний путівник по Києву. Український Київ ХІХ – поч. ХХ ст.: культурологічний есей. Київ: Укр. пропілеї, 2016. С. 99–100).

[35] *Дача-літнисько співробітника ВУАН, Е. М. Єзерського, в Боярці* – як твердять сучасні дослідники, “поміж усіх київських дачних передмість саме Боярка найбільше вабила українську інтелігенцію Києва, яка створила тут один зі своїх знакових осередків. Серед них були подружжя відомих громадських діячів Федір та Віра Матушевські, історик і громадський діяч Дмитро Дорошенко, лікар Модест Левицький, визначний лісознавець Борис Іваницький, композитор і громадський діяч Микола Лисенко, численна родина відомих вчених Кістяківських і родина Олександра Кониського, а також багато інших, менш відомих особистостей” (див.: *Кучеренко М.* “Якщо Будеш у Боярці...”. [Електронний ресурс] URL: <https://bit.ly/3gVthuO>; *Кучеренко М.* Грушевські у Боярці // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Київ, 2007. Вип. 7. С. 283–291).

Єзерський Євген Михайлович (12(24).02.1876, Київ – ?) – правознавець, від 1921 р. – постійний нештатний науковий співробітник Комісії для виучування звичаєвого права ВУАН (входив до секції приватного права), від 1928 р. – штатний співробітник Комісії радянського права ВУАН. На думку Н. Полонської-Василенко, був заарештований 1937 р. і помер 1942 р.; документальні підтвердження відсутні.

[36] *Липський Володимир Іполитович* (11.03(27.02).1863–24.02.1937) – природознавець, ботанік, фахівець з ботанічної географії. Академік УАН (1919 р.; з 1921 р. – ВУАН, з 1936 р. – АН УСРР), президент ВУАН (1922–1928), член-кореспондент АН СРСР (1928).

[37] *Заболотний Данило Кирилович* (28(16).12.1866–15.12.1929) – мікробіолог, епідеміолог. Професор (1898), доктор медицини (1908), академік ВУАН (1922), академік АН СРСР (1929), президент ВУАН (1928–1929).

[38] *Високович Володимир Костянтинович* (2(14).03.1854–13(26).05.1912) – патологоанатом, бактеріолог, епідеміолог, доктор медицини, професор.

[39] *Бузескул Владислав Петрович* (08.03.1858–01.06.1931) – доктор історичних наук (1895), професор (1890), академік РАН (1922; з 1925 р. – АН СРСР), академік ВУАН (1925).

[40] *Тутковський Павло Аполлонович* (01.03(17.02).1858–03.06.1930) – природознавець, основоположник української геологічної та географічної шкіл. Доктор географії, мінералогії та геогнозії (1911), професор (1914). Дійсний член УАН (із 1921 – ВУАН), Білоруської АН (1928).

[41] *Скрипник Микола Олексійович* (25(13).01.1872–07.07.1933) – радянський державний і партійний діяч. Дійсний член ВУАН (1929) та Білоруської АН (1929).

[42] *Київська Стара Громада* – напівлегальний гурток української інтелігенції, що сформувався у 1859–1861 рр. та до утворення Загальної української безпартійної організації був координуючим центром і одним із осередків національного відродження. В мемуарах авторки згадуються “відомі діячі Старої громади” П. Житецький, М. Старицький, Ф. Вовк, О. Кониський, К. Михальчук, М. Лисенко. С. Єфремов у 1901 р. був секретарем редакції, а з 1902 р. – членом редакції й співробітником журналу “Киевская старина”, який видавався переважно зусиллями Старої громади, а з 1902 р. став її членом, про що детально свідчить у своїх мемуарах, зазначаючи: “Гурток Старої громади взагалі зібрав був коло себе визначних, цікавих людей, і навіть за моїх часів ігнорувати його цілком було не можна, навіть не згоджуючись з основним його напрямом. В головному були це українофіли 60–80-х років...” (Єфремов С. Щоденник (1.01.1895–4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876–1907) / Упоряд., вступ. стаття І. Гирича. Київ: Темпора, 2011. С. 509).

[43] *Ігнатович Віктор Володимирович* (10(22).11.1862–04.05.1933) – фінансист, громадсько-політичний діяч. Один із

засновників (грудень 1917 р.) Української федеративно-демократичної партії. Від березня 1918 р. – в. о. директора, згодом – директор Українського державного банку. У 1920-х рр. працював в установах ВУАН у Києві.

[44] *Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна* (29.08.1868–1941) – письменниця, перекладачка, прозаїк, драматург, громадська діячка. Донька М. Старицького, сестра М. Старицької. Перевидано її “Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари” (Київ: Наукова думка, 2000). Чоловік її – лікар Олександр Григорович Черняхівський (1869–1939), професор-гістолог, громадський діяч.

[45] *Житецький Ігнат (Гнат) Павлович* (15.02.1866–08.04.1929) – історик літератури, педагог, громадський та бібліотечний діяч. Член Науково-дослідної комісії бібліотекознавства ВБУ (1926–1927). Упорядник архіву “Киевской старины”, Київської Старої Громади та особового архівного фонду М. О. Максимовича (1920). Член Археографічної комісії Української академії наук, Українського бібліологічного товариства.

[46] *Квятковський Григорій Іванович* (1858–1932) – доктор медицини, автор праць із анатомії, колекціонер творів мистецтва, член Старої громади. У 1882 р. закінчив університет св. Володимира, після чого працював земським лікарем в Остерському повіті в 1888–1891 рр., згодом служив у медичному департаменті. В 1891–92 рр. склав екзамен на доктора медицини. Член масонської ложі. Свою колекцію картин в 1918–1923 рр. подарував Київському міському музею (див.: *Овдієнко Марія*. Невідомі сторінки історії броварської родини Квятковських. [Електронний ресурс] URL: <https://bit.ly/2S8Puew>; *Квятковський Григорій*. У краєзнавчому музеї презентували історію видатного поляка із Броварів. [Електронний ресурс] URL: <https://bit.ly/3xxLq85>; Білокінь С. Словник музейників України (1917–1943). [Електронний ресурс] URL: <https://bit.ly/3xE1Hj>).

[47] *УАПЦ* – Українська автокефальна православна церква, одна із православних церков в Україні та діаспорі, утворена в жовтні 1921 р. на Всеукраїнському православному церковному соборі в Києві.

[48] “Захалєвник” Тараса Шевченка, або “Захалєвна книжечка” – невеликі саморобні зшитки, куди Шевченко у 1847–1850 рр. записував свої поезії та ховав за халявою солдатських чобіт (звідси й назва). Згадуються у віршах Шевченка “А. О. Козачковському”, “Неначе степом чумаки”, “Лічу в неволі дні і ночі”. У літературі назва “Захалєвна книжечка” вживається для означення книжечок-збірників творів Шевченка за 1846–1847 рр., 1848, 1849, 1850 рр., а також “Малої книжки” – рукописної збірки поезій Шевченка 1846–1850 рр. Нині рукопис “Малої книжки” зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка (відділ рукописів. ф. 1 (Шевченко), № 71) (див.: Шевченківський словник. Т. І. Київ: Головна редакція УРЕ, 1976. С. 225–243; *Шевченко Т.* Мала книжка: автографи поезій 1847–1890 рр. / передм. Є. С. Шабліовського. Факс. вид. Київ: АН УРСР, 1963. 58 с.; *Бородін В. С.* До історії тексту “Малої книжки” Т. Г. Шевченка // Радянське літературознавство. 1976. № 2. С. 71–83).

[49] *Інститут Шевченкознавства* – науково-дослідний Інститут Тараса Шевченка, створений у 1926 р. у Харкові, включений 1936 р. до складу Академії наук України. Шевченкознавчі студії проводились тут у двох напрямках: дослідження біографії і доби Шевченка та дослідження Шевченкової творчості.

[50] *Процес СВУ* – процес над “контрреволюційною організацією”, що нібито існувала в УСРР з 1926 р. і об’єднувала навколо себе антирадянські налаштовану інтелігенцію, діячів Української автокефальної православної церкви та представників “куркульства”. Розслідування справи “СВУ” здійснювалось органами Державного політичного управління УСРР із травня 1929 до лютого 1930 р. Перше повідомлення про викриття “СВУ” з’явилося у пресі в листопаді 1929 р., а з лютого 1930 р. в газеті “Вісті” почали друкуватися матеріали (із звинувачувального висновку в справі “СВУ”). Керівником зробили віце-президента ВУАН С. О. Єфремова. Стверджувалось, що “СВУ” ставила своєю метою повалення радянської влади в Україні шляхом збройного повстання за допомогою іноземних держав, відторгнення УСРР від СРСР та реставрацію капіталіс-

тичного ладу; мала нібито окремі секції (“академічну”, “шкільну”, “педагогічну” та ін., включно з “медичною”, що нібито мала трюїти пацієнтів-комуністів), філії в містах УСРР, а молоді діячі об’єдналися у “Спілку української молоді” (“СУМ”). (Докладніше: *Шаповал Ю. І.* Спілка визволення України (СВУ). [Електронний ресурс] URL: <https://bit.ly/3пуLXC2>); *Іваницька С., Демченко Т.* Сергій Єфремов: “Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці”. (Серія “Політичні портрети”). Київ: Парламентське видавництво, 2020. С. 493–546; *Демченко Т.* Справа “Спілки визволення України” в історіографічному дискурсі: полеміка навколо питання її існування та історичного значення // *Історіографічні дослідження в Україні.* 2019. Вип. 30. С. 245–270).

[51] Життя і праця авторки мемуарів у період нацистської окупації відображено в книзі І. Верби “Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973)”. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. С. 182–211.

[52] *Любченко Панас Петрович* (14(02).01.1897–30.08.1937) – радянський партійний і державний діяч. У 1925–1927 рр. – голова Київського губвиконкому й окружного виконкому. Критикував М. Грушевського, С. Єфремова та інших представників української інтелігенції, які в очах влади уособлювали добу УНР. З середини 1920-х років неодноразово виступав на зібраннях учених і ювілейних вечорах. С. Єфремов у вересні 1926 р. у щоденнику занотував, що Любченко на з’їзді геологів “навчав геологів геології” і при цьому широко вважав, що геологія й археологія – це, по суті, одна й та ж наука, якою радянська влада “користується для антирелігійної пропаганди” (*Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929 / упоряд. О. С. Путро [та ін.]. Київ: ЗАТ “Газета «Рада»”, 1997. С. 406–407). Від 1927 р. займав посаду секретаря і був членом ЦК КП(б)У. Від 1929 р. – кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У. 1930 р. виступив як “громадський обвинувач” на процесі “Спілки визволення України” (*Рубльов О. С.* Любченко Панас Петрович // *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України.* Київ: Наукова думка, 2009. [Електронний ресурс] URL: <https://bit.ly/3gXOncd>;

Кутик О. М. Панас Петрович Любченко: політична діяльність та еволюція світогляду : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запоріжжя : [б. в.], 2010. 20 с.).

[53] С. Єфремов зафіксував у щоденнику 30 вересня 1926 р. аналогічну за змістом розмову з П. Любченком, тільки в інших обставинах – на відкритті сезону в театрі ім. І. Франка, під час антракту. Згадувався в бесіді і академік М. Василенко, якого Любченко називав “кадетом”; Єфремов стверджував, що ВУАН далеко стоїть від політики та категорично відмовився співпрацювати з радянською пресою (Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. ЗАТ “Газета «Рада»”, 1997. С. 407–409).

[54] “Сергій Олександрович з обуренням оповідав про брутальну, провокаційну статтю в «Ділі»” – йдеться про публікацію у травні 1928 р. у львівській газеті “Діло” двох статей під спільною назвою “За Українську Академію наук”; автором першої був академік ВУАН К. Студинський (докладніше: Іваницька С., Демченко Т. Сергій Єфремов: “Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці”. (Серія “Політичні портрети”). Київ: Парламентське видавництво, 2020. С. 499–502). “Перші натяки на небезпеку, яка загрожувала Академії з боку уряду, вже були помітні в 1928 році, коли почалося цькування одного з видатніших академіків – С. О. Єфремова, секретаря I відділу й голови Управи Академії Наук. С. О. Єфремов був не лише талановитим вченим-літературознавцем, блискучим публіцистом, він мав широку популярність в Україні, і його звали в широких колах громадськості «сумлінням України». Гострий, дотепний, відважний і безкомпромісовий, він одночасно був дуже вразливий і мав палку, нестримну вдачу. Цілком зрозуміло, що советський уряд скерував свою увагу на нього. Привід для переслідування подав сам Єфремов. В львівській газеті «Діло» надруковано було статтю з нападками на С. О. Єфремова, на яку він відповів в тому ж таки «Ділі», і це викликало страшну агітацію проти нього: у всіх фабриках, заводах, місцевкомх і т. д. скликалися загальні збори, на яких комуністи виставляли С. О. Єфремова ворогом советського уряду, що пише в буржуазно-націоналістичній закордонній пресі, не згадуючи ні змісту його листа, ні причин, які викликали

його. С. О. Єфремова характеризували, як ворожий елемент, ідеолога куркулів і петлюрівщини. Становище С. Єфремова було дуже тяжке, бо виправдуватися він не міг і мусів терпіти й чекати, до чого приведе це знуцання. Фактично жодних конкретних обвинувачень ще не висувалося, але обвинувачення сипалися як з лантуха, переказувалися пресою, як резолюції зборів і ставили С. О. Єфремова, всіма поважаного академіка, в неможливе становище” (*Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук: нарис історії / Інститут для вивчення історії та культури ССРСР. Ч. 1: (1918–1930). Мюнхен: Друк. “Logos”, 1955. С. 68).

[55] *Кащенко Микола Феофанович* (07.05(25.04).1855–29.03.1935) – біолог, ембріолог, селекціонер. Доктор медицини (1884), професор (1888), доктор зоології (1901), академік УАН (1919 р; з 1921 р. – ВУАН).

[56] *Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович* (28(14).02.1857–27.11.1947) – діяч земської медицини, санітарний лікар, епідеміолог і гігієніст, дослідник історії охорони здоров’я. Дійсний член ВУАН (1921; з 1937 р. – АН УРСР).

[57] *Малиновський Іоанникій (Оникій) Олексійович* (16(04).11.1868–12.01.1932) – історик права. Академік ВУАН (з 1925 р.) по кафедрі звичаєвого права. Редагував “Праці Комісії для виучування звичаєвого права України” (вип. 3, 1928). Заступник голови Історичного товариства Нестора-літописця, заступник голови комітету Кабінету антропології та етнології імені Ф. Вовка при ВУАН, член Археографічної комісії ВУАН.

[58] *Павлушкова Наталя Петрівна* – племінниця С. Єфремова, сестра Миколи Павлушкова, арештована в справі СВУ (див.: *Білокін С.* Справа “Спілки визволення України” й перспективи її дальшого вивчення // Історіографічні дослідження в Україні. 2012. Вип. 22. С. 385–442; Наталя Павлушкова / упоряд. тексту Ю. Семенко. Львів: Червона Калина; Мюнхен: [б. в.], 1999. 256 с.). За щоденником С. Єфремова, її узяли 8 квітня 1929 року: “Зникла Ляля. З квітня пішла до подруги вчитися – і не вернулася. Всі ці дні шукали її повсюди, заявляли скрізь – і ніякого результату. Перша думка, звичайно, що її арештовано на вулиці, бо до подруги вона не дійшла, але ж ГПУ

завіряло, що її там нема. Сьогодні, нарешті, після оповістки в газеті ГПУ призналося, що вона таки там»” (*Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ “Газета «Рада»”, 1997. С. 752*).

[59] “*брат мого чоловіка*” – йдеться про Костянтина Василенка.

[60] “*заарештовано В. Ф. Дурдуківського*” – Дурдуківський Володимир Федорович (17.09.1874–16.01.1938) – педагог, учений, літературний критик, громадський діяч. Брат Онисі, дружини Єфремова. Директор Першої української гімназії в Києві (за радянської влади – 1-ї української Трудової школи ім. Т. Шевченка). До 1930 р. очолював науково-педагогічну комісію ВУАН. 1930 р. заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності у справі “СВУ” (див.: *Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). Київ: Ніка-Центр, 2000. 72 с.*).

REFERENCES

1. Vasylenko, M. (2008). *Vybrani tvory* (Vol. 3: Spohady. Shchodennyky. Lystuvannia. I. Usenko (Comp.). Kyiv: TOV "Iurydychna dumka", Vydavnychiy dim "Akadempriodyka". [in Ukrainian].
2. Verba, I. & Rublev, O. (1999). [Review] Ulianovskiy V. Nataliia Polonska-Vasylenko: shtryhy do portreta (Polonska-Vasylenko N. Istoriiia Ukrainy: v 2 t. Kyiv: Lybid, 1992. Vol. 1. V– LVI). *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*, 6/7, 604–612. [in Ukrainian].
3. Vynar, L. (1969). Profesor Nataliia Polonska-Vasylenko i Ukrainske istorychne tovarystvo. *Ukrainskyi istoryk*, 1/3, 102–106. [in Ukrainian].
4. Gerus-Tarnavetska, I. (1974). *Nataliia Polonska: biographichni narys*. Winnipeg: UVAN. [in Ukrainian].
5. Yefremov, S. (2011). *Shchodennyk. Pro dni mynuli (spohady)*. (1.01.1895–4.02.1896). I. Hyrych (Comp.) Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
6. Ivanytska, S. & Demchenko, T. (2020). Serhiy Yefremov: "Tse zhyttia bulo odnym sutsilnym podvyhom neustannoї pratsi". (Seriiia "Politychni portrety"). Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [in Ukrainian].
7. Makarenko, T. (2017). Dokumenty Natalii Polonskoi-Vasylenko u fondakh Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu zarubizhnoi ukrainiky. *Ucraina magna*, (2), 453–457. [in Ukrainian].

8. Myronets, N. (2017). Materialy do prosopohrafichnoho portreta Natalii Polonskoi-Vasylenko v publikatsiyakh zhurnalu "Ukrainskyi istoryk". *Ucraina magna*, (2), 417–437. [in Ukrainian].
9. Ohloblin, O. (1963). Natalia Dmytrivna Polonska-Vasylenko (Z nahody 80-littia). *Naukovi zapysky UVU*, (7), 95–100. [in Ukrainian].
10. Omelchenko, V. (1969). Nataliia Polonska-Vasylenko (Z nahody 85-oi richnytsi z dnia narodzhennia i 60-oi richnytsi naukovo-akademichnoi diialnosti). *Ukrainskyi istoryk*, (1–3), 86–94. [in Ukrainian].
11. Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Spohady*. V. Shevchuk (Comp.). Kyiv: Vydavnychi Dim "Kyievo-Mohylianska Akademiia". [in Ukrainian].
12. Polonska-Vasylenko, N. (1955). *Ukrainska Akademiia nauk: narys istorii*. Munhen: Drukarnia "Logos". [in Ukrainian].
13. Shevchuk, V. (2011). Pro "Spohady" Natalii Polonskoi-Vasylenko. In V. Shevchuk (Comp.), *Polonska-Vasylenko N. Spohady* (pp. 5–20). Kyiv: Vydavnychi Dim "Kyievo-Mohylianska Akademiia". [in Ukrainian].
14. Yas, O. (2012). [Review] Polonska-Vasylenko N. *Spohady*. V. Shevchuk (Comp.). Kyiv: Vydavnychi Dim "Kyievo-Mohylianska Akademiia", 2011. 591 s. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 199–201. [in Ukrainian].

Svitlana Ivanytska

Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Law
and Social and Humanitarian Sciences of the Zaporizhzhya Institute
of Economics and Information Technologies
(Zaporizhzhia, Ukraine), isvetlana@hotmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>

SERHIY YEFREMOV IN THE MEMORIAL ESSAY OF N. POLONSKA-VASYLENKO

The subject of attention is the memoir essay of the famous historian N. Polonska-Vasylenko "S. O. Yefremov (Memories)", which was published in the "The Union for the Liberation of Ukraine and the Union of Ukrainian Youth. Memoirs, documents and materials about the activity" (New York-Munich, 1964, issue 2). The introductory article states that the main plots of the memoirs are the history of acquaintance and communication with Yefremov in 1925–1929; appearance of the hero, his moral qualities; volume and directions of Yefremov's work within the walls of VUAN; the "Action Centre" process and Yefremov's assistance in releasing M. Vasylenko; an attempt to publish the "Archive of the Zaporozhian Army Archive"

and Yefremov's attitude to this project; election of D. Zabolotnyi as President of the Academy; restoration and activity of the "Old Community" in Kyiv in 1923–1934, meeting places, topics of conversation; "The Union for the Liberation of Ukraine" (falsification of the case); polemical article by S. Yefremov in the newspaper "Dilo" and the reaction of the authorities and the public to it. It is concluded that the memoirs of N. Polonska-Vasylenko are a valuable historical source, which should be more widely involved in historiographical use, because it contains many details, clarifications, impressions, colourful nuances that complement the palette of academic and socio-political life of those times and expand our understanding of the psychology of personality of S. Yefremovs in the circumstances of the day. The text is presented without abbreviations and notes, while preserving all the stylistic features of the author's language. Comments are attached to the text.

Keywords: *Natalia Polonska-Vasylenko, Serhiy Yefremov, memoirs, Centre of Action, Kyiv Old Community, All-Ukrainian Academy of Sciences, Union for the Liberation of Ukraine.*